

СПЕЦЫФІКА АДЛЮСТРАВАННЯ САРМАТЫЗМУ Ў ДРАМАТУРГІІ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVIII – ПЕРШАЙ ЧВЭРЦІ XIX СТ.

На пачатку панавання Станіслава Аўгуста была здзейсненая першая спроба асэнсавання сармацкай сістэмы вартасцяў. Засцяпковых нобіляў пакаленне рэфарматараў далучыла да шэрагу самадураў і палітычных авантурыстаў. Калі ў XVII – першай палове XVIII стст. шляхціц успрымаўся як абаронца і стваральнік цывілізацыйных каштоўнасцяў, то ў другой палове XVIII ст. ён ужо – дэманічны або камічны трыкстар-разбуральнік. Ідэйны пераварот найбольш выразна адбіўся ў тагачаснай польскамоўнай драматургіі Беларусі. І найперш – у спадчыне заснавальніка польскай «свецкай камедыі» Францішака Багамольца.

Тэма сарматызму з’явілася ў Багамольца пад уплывам «Манітора» – варшаўскага часопіса, на старонках якога найбольш актыўна крытыкавалася шляхта. У вобразах-тыпах Сармацкага, Фанатыцкага аўтары «Манітора» вывелі ўсе загані вышэйшага саслоўя – сляпую прывязанасць да старых парадкаў, рэлігійны фанатызм, упадабанне «залатых вольнасцей», неадукаванасць і тыранію ў адносінах да хлопаў.

У п’есах Багамольца шляхціц атрымаў яшчэ адно гаваркое прозвішча «Старушкевіч» і зрабіўся аб’ектам для сатыры. У камедыі «Małżeństwo z kalendarza» ён – шляхціц на загродзе перыяду Саксонскай дынастыі: трымаецца раллі, да новага ставіцца падазрона, чужаземцаў не лічыць за людзей, а на хлопаў глядзіць, як на гаспадарчы інвентар. Ён – самадур, камічны трыкстар, які з прычыны ўласнага глупства ледзь не разбурае шчасце дачкі.

Ёсць у камедыі і дэманічны дублёр пана Старушкевіча – прайдзісвет Марнатраўскі. Сын добрых бацькоў, ён «праездзіў па варшавах» маёнтка, а таму хоча завалодаць маёмасцю Старушкевіча. Марнатраўскі іншая, аднак, таксама важная іпастась шляхціца-сармата. Ён – вырадак, заняўшы запавет продкаў трымацца бацькоўскай зямлі, вобраз, які ўвасабляе фінальную стадыю дэградацыі колішняга «рыцарскага» саслоўя.

Пафас выкрыцця шляхты ў камедыі быў выкліканы неабходнасцю рэфармаваць Рэч Паспалітую, якая патанала ў бязладдзі. Тое, што ў 1766 г. (час пастаноўкі п’есы ў Варшаўскім тэатры) шляхта ўспрымалася выключна негатыўна, нікога не здзіўляла. Як вядома, сармацкая партыя на чале з Нясвіжскімі Радзівіламі выступіла ў падтрымку Саксонскага курфюрста. Саступіўшы Пясту, «сарматы» не меліся чакаць іншага стаўлення да сябе з боку Панятоўскага (пазней гэту думку сцвердзяць Г. Жавускі і А. Міцкевіч).

Акцэнт змяніліся толькі пад час Барскай канфедэрацыі, якая ў Варшаве ўспрымалася як спроба сармацкага рэваншу. Бар раскалоў інтэлектуальную эліту Рэчы Паспалітай на два лагеры – на тых, хто ўспрыняў чын 25 тысяч канфедэратаў як апошнюю спробу ацаліць Рэспубліку, і на тых, хто лічыў тыя падзеі «неразумнымі». У любым выпадку, рэфарматары мусілі

змякчыць крытыку ў адносінах да шляхты, перавесці яе ў маральна-этычную і гістарычную плошчу (гэта другі этап асэнсавання сарматызму).

Першым знайшоў пазітыў сярод шляхцюкоў менавіта Ф. Багамолец. У камедыі «Pan dobry» ён адлюстравіў Дабратліўскага, вобраз якога потым «уваскрэсне» ў Суддзе з «Пана Тадэвуша». Дабратліўскі – бацька для сялян. Ён грамадзянін, або, калі выкарыстоўваць ужытыя тут міфалагемы, – культурны герой. Яму супрацьстаіць правакатар зла і тыран Галасніцкі, у дадзеным выпадку – дэманічны трыкстар. Дзве іпастасі шляхціца – гэта кампраміс, на які пайшлі аўтары «Манітора», змяняючы ціск на вышэйшае саслоўе.

Тая ж схема – сутыкненне добрага і злага шляхціцаў – выкарыстана Ю. Нямцэвічам у камедыі «Powrót posła», напісанай пад час Чатырохгадовага сойма. Станоўчым персанажам, Падкамораму і яго сыну Валерыю, супрацьстаяць «злачынныя сарматы» – «модны кавалер» Шарманцкі і кансерватар Гадульскі. Апошні – адзін з найбольш яркіх вобразаў у польскай літаратуры XVIII ст. Ён увасабляе Таргавіцу, адпрэчвае нават ідэю рэформаў, захапляецца часамі Саскімі, калі «чалавек еў, піў і нічога не рабіў», затое «на сойме мог спыніць нарады, // Адзін лёс Айчыны трымаў у руках». Гадульскі – своеасаблівы Уладзіслаў Сіцінскі, бяздумны і бяздушны герой Міцкевічавай балады «Папас ва Упіцэ».

Не надта адрозніваецца ад яго і Шарманцкі – прадстаўнік так званага страчанага для Польшчы пакалення галаманаў і касмапалітаў. Усё жыццё ён заняты пустым малпаваннем замежнага, баіцца рыцарскага абавязку і, карыстаючыся тэрміналогіяй Багамольца, «марна травіць» жыццё. І Гадульскі, і Шарманцкі – сацыяльны баласт, ад якога Ю. Нямцэвіч прапаноўваў пазбавіцца напярэдадні другога падзелу.

Крыху падобны да Нямцэвічавай крытыкі сарматызму падыход Яна Ходзькі. У «Вызваленай Літве» ён сутыкае літоўскага грамадзяніна Пачціўскага з панам Таргавіцкім. Прозвішча апошняга гаваркое – ён «нажыўся» пасля падзелаў, здрадзіў Айчыне і абавязку шляхціца.

Аднак скіраванасць крытыкі Ф. Багамольца, з аднаго боку, Ю. Нямцэвіча і Я. Ходзькі, з другога, – надта адрозная. У камедыях аўтара «Małżeństwa...» кансерватыўнаму сармату супрацьпастаўляецца чалавек прагрэсіўны і адукаваны. Розніца паміж імі падкрэсліваецца, па-першае, вопраткай: сармат у кунтушы, а яго антыпод – у еўрапейскім строі; па-другое, спосабам маўлення – сармат, у адпаведнасці з эстэтыкай камедыі dell'arte, размаўляе на дыялекце (у тым ліку і на літвінскім дыялекце тагачаснай пальшчызны), станоўчы персанаж – на дакладнай літаратурнай мове.

Напярэдадні другога падзелу традыцыйны польскі строй ужо не лічыцца катэгарычнай адзнакай глупства і пустой фанабэрыі. Наадварот, прыкметаю негатыўнага персанажа з'яўляецца чужаземная вопратка (як і макаранічнае маўленне). Невыпадкова Шарманцкі апынуўся ў ангельскім, а Таргавіцкі – у маскоўскім строях. Першы прыточвае да польскіх слоў французскія, а другі – расійскія афіксы. Дарэчы, абодва або зусім не

звяртаюць увагу на патрэбы хлопаў (Шарманцкі), або жорстка іх эксплуатауюць (Таргавіцкі). У любым выпадку, яны ворагі для мужыкоў.

Пасля паражэння Касцюшкоўскага паўстання адлюстроўваць шляхціцаў-прыгоннікаў было ўжо немагчыма з прычыны панаваўшай у польскай літаратуры тэорыі класавага салідарызму. Таму Галасніцкіх і да іх падобных у п'есах першай чвэрці XIX ст. сустрэць ужо нельга. Затое Шарманцкія ў прыгожае пісьменства ўвайшлі ледзь не гужам (Граф з «Пана Тадэвуша», Лятальскі з «Ідыліі» і інш.).

Такія вобразы-тыпы скрозь сустракаюцца ў «Двух панах Сяцехах» (1815) Ю. Нямцэвіча. Гэты твор працягвае праблематыку «Posła» і супрацьпастаўляе добрага пана Фларыяна пану злему Вацлаву. Апошні – п'яніца і лайдак (праўдзівы тып кунтушовага д'ябла). Размаўляе на макаранічнай мове, ужывае лаціну. Маўленне ў дадзеным выпадку выступае як культурны і маральна-этычны маркер, пазначае вырадка і прайдзісвета. Тое ж і з галаманамі. Замест лаціны, праўда, яны ўжываюць французскую мову, але яна таксама характарызуе іх з адмоўнага боку.

У 1815 г. апазіцыя «добры – злы» ўспрымаецца Нямцэвічам на ўзроўні «свой – чужы», што адпавядала агульналітаратурным настроям. (Звернем увагу на тое, што ў камедыі Багамольца «Małżeństwo z kalendarza» станоўчы персанаж менавіта чужаземец.)

У XIX ст. моцна змянілася палітычная сітуацыя, якая, зразумела, уплывала і на літаратуру. Перад грамадствам стаялі ўжо іншыя задачы – не рэфармацыя, а ўваскрэшанне Рэчы Паспалітай. Няўдачы апошніх дзесяцігоддзяў спрычыніліся да перагляду адносінаў да шляхты, якая – на думку многіх маладых пісьменнікаў – была адзінай надзеяй на выратаванне краю.

Тое, што ў 1765 – 67 гг. лічылася кансерватызмам, на пачатку XIX ст. успрымалася як патрыятызм; тое, што ў камедыях Багамольца было фанатызмам і цемрашальствам, у «Барскіх канфедэратах» Адама Міцкевіча, напрыклад, трактавалася як набожнасць і прыхільнасць да польскіх традыцый. Старушкевічы, Сармацкія і Фанатыцкія часта падпадалі пад працэс духоўнай рэабілітацыі, з камічных і дэманічных трыкстараў пераўтварыліся ў культурных герояў.

Найбольш адчувальна шляхту рэабілітаваў Генрык Жавускі ў цыкле апавяданняў, увайшоўшых у зборнік «Pamiętki Soplicy». У яго сарматы – Валадковічы, Бароўскія, Радзівілы, Сапліцы – «соль народу», нацыянальныя героі, якія змагаюцца з асветленымі, але непатрыятычнымі суайчыннікамі і чужаземцамі з атачэння Станіслава Аўгуста. Уявіць сабе такія ацэнкі падзей 1760-х гг. у асяроддзі «Манітора» цалкам немажліва... За якіх 30-40 год стаўленне да польскай шляхты, яшчэ раз падкрэслім, змянілася непазнавальна.

Выявілася гэта ў абмалёўцы супрацьстаяння звычай для камедыі Багамольца апазіцыі «засцэнак – Варшава». У аўтара «Małżeństwa z kalendarza» засцэнак – турма духу, увасабленне ўсяго сярэднявечнага,

старога і не вартага ўвагі. У той жа час Варшава ўвасабляла прагрэсіўнае і еўрапейскае.

Першым на гэтай тэорыі паставіў крыж Францішак Карпінскі, які спачатку ў вершы «Powrót z Warszawy na wieś», а потым і ў камедыі «Чынш» заявіў аб варожасці польскай сталіцы славянскаму духу Літвы-Беларусі. У Варшаве – сапсаваныя густы і распуста, а на вёсцы – здароўе і дастатак, лічыць аўтар польскамоўных сялянак. Тое ж адчуваецца скрозь у творчасці Адама Міцкевіча («Дзяды», «Пан Тадэвуш», «Якуб Ясінскі»), у «Агатцы» Марціна Радзівіла. Зрэшты, гэта ж традыцыя сустракаецца ў літаратуры пазітывізму («Хам» Э. Ажэшкі).

Другі момант рэабілітацыі шляхты – апраўданне за прыгон. У «Чыншы» Ф. Карпінскага пан не толькі не з’яўляецца аўтарам сацыяльнага зла, але і, наадварот, гарантуе сацыяльны мір. Мілоскі – менавіта культурны герой, які, аднак, на сцэне з’яўляецца ў іпастасі камічнага трыкстара. Герой камедыі прыязджае з Варшавы, дзе апрагнаецца і размаўляе па-французску. Мілоскі ў першай дзеі моцна зачараваны сталічным злом. Ён не надта цікавіцца лёсам сялян. Каханне да Паўлінкі прымушае яго забыцца на чужую мову і вяртае да абавязку быць бацькам хлопцу. Засценак, такім чынам, становіцца ў п’есе Ф. Карпінскага Космасам славяншчыны, стваральнік якога – пан.

Тая ж схема ў «Ідыліі» В. Дуніна-Марцінкевіча, з той толькі розніцай, што замест Варшавы Навум Прыгаворка ўжыў назву іншай еўрапейскай сталіцы (Парыж). І Мілоскаму, і Лятальскаму супрацьстаяць людзі нізкага паходжання, якія катуюць сялян (Грозніцкі і Брахальскі). Такім чынам, праблема прыгону выводзіцца двума аўтарамі за межы ўзаемадасяжнага «пан – селянін».

Такі падыход не азначае адмаўлення ад крытыкі сарматызму як такога. У 1820 – 1840-х гг. вобразы злачынных шляхцюкоў сустракаюцца ў драматургіі (літаратуры наогул) гэтак жа сама, як і ў эпоху Станіслава Аўгуста. Аднак, па-першае, праявы сарматызму (кунтуш, спецыфічнае маўленне) успрымаюцца ўжо як нешта архаічнае (Гервазы з «Пана Тадэвуша»), а гвалт у дачыненні да сялян – як выключна плебейскае (не пан вінаваты ў прыгоне, а аканом). Іншымі словамі, сарматызм як культурны маркер Станіслаўскай эпохі прысутнічае ў мастацкай літаратуры, аднак не звязваецца з сучаснай шляхтай, якая прайшла праз ачышчальны агонь паўстанняў.

Крытыка магла развівацца ў двух напрамках:

1. Адлюстраванне вобразаў шляхціцаў-сарматаў перыяду заняпаду Рэчы Паспалітай (напрыклад, Сіцінскі ў баладзе Міцкевіча «Папас ва Упіцэ»). Такія шляхціцы выконвалі ролю дэманічных трыкстараў і былі часткаю не столькі польскай гісторыі, колькі міфалогіі (не ўспрымаліся як сацыяльныя тыпы).
2. Выяўленне сарматызму як аднаго з этапаў духоўнай эвалюцыі персанажа, як хваробы, якую шляхціц пачатку XIX ст. паспяхова

пераадолеў (Яцак-Робак у паэме «Пан Тадэвуш», Мікалай Базыль Панятоўскі з апавяданняў Сапліцы).

Такім чынам, у культурным полі Рэчы Паспалітай XVIII – першай чвэрці XIX стст. сарматызм – адна з цэнтральных тэм. У перыяд Станіслаўскі сарматы адлюстроўваюцца выключна негатыўна, што і праявілася ў творчасці Ф. Багамольца.

Пасля Касцюшкоўскага паўстання стаўленне да шляхты змянілася – сарматы адлюстроўваюцца ўжо не толькі як дэманічныя трыкстары, але і як культурныя героі («Вяртанне дэпутата» Ю. Нямцэвіча), камічныя трыкстары (Лятальскі ў «Ідыліі»). У 1820-я гг. тэма сарматызму страчвае палітычную актуальнасць. Шляхецкая культура міфалагізуецца, а вобразы сарматаў выяўляюцца або дыялектычна – як злачынныя вырадкі і святыя адначасова, або статычна – як пакутнікі і змагары.

Літаратура

1. Шпакоўскі І. С. Канцэптуальныя пытанні вывучэння беларускай літаратуры ў час актывізацыі нацыянальнага адраджэння // Метадалагічныя прынцыпы гісторыі нацыянальнай літаратуры: матэрыялы навук. канф., Мінск, 27–28 лістап. 1992 г.
2. Krzyżanowski J. Dzieje literatury Polskiej. Warszawa, 1969.
3. Libera Z. Mickiewicz o kulturze i literaturze polskiego oświecenia // Księga w 170 rocznicę wydania «Ballad i romansów» Adama Mickiewicza / Uniw. Wrocławski; pod red. J. Kolbuszewskiego. Wrocław, 1993.